

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief / W.J. op 't Hof.
Auteur(s)	Hof, W.J. op 't
In	<i>De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800</i> / red.: Karel Davids ... [et al.]. (Leuven, 1995), p. 83-105.
Copyright	2007 / W.J. op 't Hof Garant Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99001074

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Geïmporteerde vroomheid?

De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief

W.J. op 't Hof

Inleiding

De gereformeerde predikant Jacobus Koelman¹ schreef in 1663:

"Het schijnt my te zijn een onwedersprekelijke waarheid, ende die een ieder, die kennis van zaaken heeft, ende onpartijdigh wil oordeelen, terstont zal toestemmen; dat onze Nederlantsche Kerk veel zegens ende profijts getrokken heeft, ende noch kan trekken, uyt de Praktijksche Schriften van de Engelsche Theologanten; En dienvolgens, dat wy Godt de Heere byzonder daar voor te danken hebben, dat hy voor onze Kerk, ook door middel van uit-heemsche lichten zoo trouwelijk ende genadelijk heeft gezorght. En daarom is het, behalven merkelijke onwetenheid, hooghmoet ende nijdigheid, een groote ondankbaarheid in zommige; die dat van haar hert niet kunnen verkrijgen; datze dien lof aan de Engelsche Godt-geleerde zouden toeschrijven, welke haar toe komt, ende Godt voor haaren arbeit, ten besten ook van onze Kerk, zouden danken. Het is wel waar, dat de verstanden ende begaaftheden van de Nederlanders voor de Engelsche niet hebben te wijken; ja datze ook t'eeniger tijd de Engelsche zullen kunnen te boven gaan, zelfs in het schrijven van de Praktijk der Godtgeleertheit. Maar des niet te min zoo kan niet geloochent worden, dat de Engelsche Theologanten ons hebben voorgegaan, het ys gebroken, de wegh geweesen, stoffe ende Methode gegeven"².

Volgens Koelman - evenals diverse anderen in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw³ - is de Engelse gereformeerde vroomheid voorbeeldig zo niet bepalend geweest voor die in de Nederlanden. Is dit inzicht wetenschappelijk houdbaar?⁴ Hoe zit het met eventuele invloed vanuit Duitsland en Frankrijk? Waren de Nederlanden louter receptief? Met andere woorden: wat waren in de zeventiende eeuw de gevolgen van de internationale positie der Republiek voor de vroomheid van de gereformeerden?

Het historische begrip 'gereformeerd' zoals het in de ondertitel wordt gebezigd, kent een kerkelijk criterium en ziet derhalve uitsluitend op de officiële Kerk uit die tijd, namelijk de Gereformeerde Kerk. Wanneer in deze bijdrage wordt gesproken van 'vroomheid', wordt dit begrip in specifieke zin bedoeld. Uiteraard zit aan iedere vorm van godsdienst een vrome kant. In de specifieke betekenis van het woord is er eerst sprake van vroomheid als deze alle nadruk ontvangt. Gereformeerde vroomheid is daar aanwezig waar

gereformeerden in een vroom leven het doel van hun godsdienst vonden. 'Gereformeerde vroomheid' is in dit artikel uitwisselbaar voor 'Piëtisme'. De uit het kerkhistorische jargon stammende term 'Piëtisme' zag oorspronkelijk slechts op de lutherse hervormingsbeweging van Philipp Jakob Spener, maar is door de studies van H. Heppe en A. Ritschl⁵ ook van toepassing geworden op overeenkomstige vroegere verschijningsvormen binnen het Protestantisme⁶. Het Piëtisme in Engeland en Schotland wordt in dit artikel ook wel Puritanisme genoemd. Dit Puritanisme telde zijn aanhangers zowel in als buiten de Staatskerk.

Binnen het Piëtisme in de Nederlanden onderscheidde zich de Nadere Reformatie als een beweging die de vroomheidsidealen in sterke mate naar allerlei maatschappelijke, kerkelijke, politieke en culturele verbanden toe vertaalde, zonder te kort te doen aan de cruciale betekenis van de persoonlijke godsvrucht. De nadere reformatoren streefden op de genoemde fronten reformerende actie na, die zij programmatisch beschreven. De daarbij optredende groepsvorming geeft aanleiding om van een beweging te spreken⁷.

Gereformeerde vroomheid tot en met 1622

Dat de gereformeerde vroomheid in de Nederlanden in eerste instantie tot en met 1622 wordt bekeken, heeft een pragmatische oorzaak. Over dat tijdvak is immers een gedetailleerde studie voorhanden,⁸ die een betrouwbaar uitgangspunt vormt voor de tekening van het verloop van die vroomheid gedurende de zeventiende eeuw.

Iedere beweging kent haar beperktheden. Zo ook de zestiende-eeuwse gereformeerde Reformatie. De gereformeerde reformatoren zetten zich in voor een op bijbelse leest geschoeide hervorming zowel van de dogmatiek als van de kerkregering en de liturgie. Zij gaven hun beste krachten negatief aan de bestrijding van het front dat zij tegenover zich vonden en positief aan de opbouw en de consolidatie van de reformatorische Kerken. In niet mindere mate streefden zij tevens de doorwerking van hun reformatorische principes in de maatschappij en de politiek na. Bij al deze doelstellingen en inspanningen bleef het gebied van het persoonlijke geestelijke innerlijke leven in de schaduw. Een man als Johannes Calvijn was allesbehalve onvroom, maar hij liet geen geschriften na die specifiek op het ingekeerde leven betrekking hadden.

Toen de gereformeerde Reformatie zich eenmaal had voltrokken, gevoelden de aanhangers daarvan het gebrek aan devotionalia als een pijnlijk gemis. Zij kregen een honger naar stichtelijke lectuur. De onderbelichting van de vroomheid liet zich nu gelden. Dit resulteerde internationaal in de

opkomst van het Piëtisme. In Engeland kwam het Puritanisme reeds in de zestiende eeuw tot ontwikkeling en zou daar van enorme betekenis worden⁹. In het Franse Calvinisme ontstond aan het begin van de zeventiende eeuw een vroomheidstraditie die zich vooral op het persoonlijk gebed en de individuele meditatie toelegde¹⁰. Omstreeks 1600 ging de aandacht in de Republiek niet zozeer meer uit naar commentaren en preken van de hervormers, maar begonnen die werken een gretig onthaal te vinden die zich richtten op het individuele innerlijke geloofsleven en op de uitstraling hiervan naar alle maatschappelijke relaties¹¹. De beschikbare bronnen noodzaken de onderzoeker zich grotendeels op gedrukte lectuur te baseren. In de tijd vóór 1579 werden in het Nederlandse gereformeerde Protestantisme niet meer dan tendensen in de richting van het Piëtisme openbaar. Het beeld werd bepaald door de uit het Duits vertaalde Heidelbergse Catechismus en de oorspronkelijk Franse geschriften van Theodorus Beza. Origineel Nederlandse werken waren totaal afwezig. Daarentegen waren in het tijdvak 1579-1587 - nog slechts onregelmatig voorkomende - piëtistische uitingen te lezen in publikaties van diverse predikanten. Uit kerkelijke correspondentie uit die tijd blijkt dat er onder hen veel onbehagen over het onheilige leven van vele gereformeerden bestond¹². Dit wijst erop dat de piëtistische uitingen in geschrifte meer dan incidenten waren.

In de periode 1588-1597 zagen vijftien uitgaven van volledig piëtistische aard het licht. In 1588 nam tevens de uitgave van de veelvuldig herdrukte en invloedrijke Nederlandse vertalingen der geheel piëtistische geschriften van de Franstalige in de Republiek werkende predikant Jean Taffin¹³ een aanvang¹⁴. Deze feiten wettigen het om het Piëtisme als stroming in de Nederlanden in 1588 te laten beginnen. In het eerste decennium van dit Piëtisme vormde het Nederlandse aandeel in de publikaties een derde deel. Het merendeel bestond uit vertalingen van Franse werken. Drie van de vier Nederlandse auteurs en alle vertalers van wie de identiteit bekend is, waren afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden of werkten daar geruime tijd.

De verschijning van de eerste vertaling van een puriteins geschrift luidde in 1598 een geheel nieuwe fase van het Nederlandse Piëtisme in. Sindsdien volgden soortgelijke overzettingen elkaar in een snel tempo op. Gedurende de periode 1598-1607 verschenen 22 puriteinse werken in Nederlandse vertaling, met in totaal 44 edities. Op drie geschriften en vier uitgaven na hadden die alle betrekking op het oeuvre van William Perkins¹⁵. Reeds in het tweede jaar van dit tijdvak veroverde deze puriteinse inbreng de eerste plaats binnen het Nederlandse Piëtisme, die zij in deze periode op het jaar 1600 na niet meer prijs gaf. Van 1598-1607 zagen slechts twee Nederlandse piëtistische werken het licht¹⁶. Het jongste van deze beide had ook nog met Engeland te maken. Het was namelijk opgesteld door de predikant van de

Nederlandse gereformeerde gemeente te Londen Jacobus Regius. In die zelfde periode werd het Franse aandeel door de Engelse inbreng van de eerste naar de tweede plaats verdrongen: acht werken met twaalf drukken¹⁷. Deze zagen grotendeels gedurende de eerste helft van dit tijdvak het licht. In 1604 werd voor het eerst een overzetting naar het Duits te koop aangeboden: het gebedenboekje van de lutheraan (!) Johann Habermann¹⁸. In grote meerderheid waren de piëtistica ook in de periode 1598-1607 afkomstig van predikanten en personen die geboortig waren van de Zuidelijke Nederlanden. Van de vader der Nadere Reformatie, Willem Teellinck¹⁹, kwam in 1608 het eerste geschrift uit. Tevens was er toen voor het eerst sprake van een concrete samenwerking tussen twee piëtisten met het oog op de verwezenlijking van een nader-reformatorisch doel: binnen de classis Schouwen-Duiveland stelden Teellinck en een andere hoofdvertegenwoordiger van het eerste uur, Godefridus Udemans²⁰, een request op aan het adres van de magistraat van Zierikzee inzake de zondagsheiliging. Het jaar 1608 mag daarom als het geboortjaar van de beweging der Nadere Reformatie worden beschouwd. Als zodanig markeert het een geheel nieuwe en zelfs de meest belangrijke periode van het Nederlandse Piëtisme.

Het tijdvak 1608-1622 werd gekenmerkt door de volgende ontwikkelingen. Met ingang van 1608 verschenen voor het eerst - zeven - vertalingen van Duitse piëtistica²¹. Ze betroffen in grote meerderheid werken van de Stader rector Ottho Casmannus²². Bovendien kwamen twee edities van overzettingen naar het Duits van lutherse piëtisten op de markt. De Franse inbreng handhaafde zich redelijk met 19 edities²³. Het Nederlandse aandeel nam de toepositie van de Engelse sector over: 75 tegen 71 uitgaven²⁴. De Engelse inbreng raakte ook zijn jaarlijks overwicht kwijt, terwijl hij in de jaren 1620-1622 nog niet een derde van het jaartotaal van de edities haalde. De relatieve achteruitgang van de vertalingen van Engelse piëtistica, die vanaf 1620 spectaculaire vormen begon aan te nemen, was het gevolg van de omgekeerd evenredige groei van het Nederlandse aandeel, dat bijna geheel uit werken van de eerste vertegenwoordigers der Nadere Reformatie bestond. De voor de hand liggende gevolgtrekking dat de Engelse piëtistische invloed op de gereformeerde vroomheid in de Nederlanden ging tanen, is niet terecht. Zowel de levensloop en de correspondentie van de eerste nadere reformatoren als de inhoud van hun werken wijzen uit dat zij in sterke tot zeer sterke mate onder puriteinse inwerking stonden. Dit houdt in dat de puriteinse kleur van het Nederlandse Piëtisme in de bedoelde periode nauwelijks verbleekte vergeleken met het decennium daarvóór. De auteur van wiens geschriften in dit tijdvak de meeste overzettingen verschenen, was Perkins, terwijl de Schot William Cowper de tweede plaats bezette. Het

overgrote deel daarvan was vervaardigd door personen die een Zuidnederlandse achtergrond hadden.

In vergelijking met het Franse en Duitse aandeel bezat de puriteinse inbreng iets eigens, dat het beste kan worden omschreven met de woorden 'descriptie' en 'prescriptie'. Nergens werden de geestelijke zielsprocessen en bevindingen zo uitvoerig, analytisch en psychologisch beschreven als in de vertalingen uit het Engels. Deze waren ook uniek ter zake van de praktische en nauwkeurige regelgeving voor de heiliging. Tot in de kleinste bijzonderheden werd het juiste gebruik van middelen als Bijbellezen, gebed, meditatie en sabbatviering voorgeschreven.

De periode 1623-1699

Voor de rest van de zeventiende eeuw moet de onderzoeker zich behelpen met bibliografisch materiaal dat verre van ideaal is, maar dat overigens wel in sterke mate indicatief is. J. van der Haar heeft de wetenschap zeer aan zich verplicht door bibliografische lijsten samen te stellen van in het Nederlands vertaalde Engelse theologische werken en van Nederlandse gereformeerde geschriften, die beide betrekking hebben op de zeventiende en de achttiende eeuw²⁵. Het merendeel van deze studies betreft piëtistica. F.A. van Lieburg heeft de daarin vermelde boekproductie per 25 jaar geteld en het resultaat hiervan uitgesplitst naar eerste drukken en herdrukken in een tabel en een grafiek ondergebracht²⁶. Helaas is er inzake de vertalingen van Franse en Duitse piëtistica geen literatuur beschikbaar. Dit ernstige manco wordt evenwel grotendeels vergoed door het feit dat Van der Haar zo bereidwillig was om mij inzage te gunnen in de desbetreffende bibliografische overzichten, die op dit moment door hem worden samengesteld²⁷. Het feit dat zijn lijsten niet uitsluitend piëtistica bevatten, vormt niet zo'n groot probleem als op het eerste gezicht lijkt. Bij dit onderzoek zijn de absolute aantallen van veel minder belang dan de onderlinge verhoudingen.

Volgens de gebruikte bronnen zagen van 1625-1699 in totaal 887 edities van Engelse piëtistica in Nederlandse vertaling en 2373 uitgaven van Nederlandse gereformeerde stichtelijke werken het licht. Globaal was de verhouding dus 1:2,7. Van 1600-1675 zat er een forse stijging in het aantal Nederlandse stichtelijke werken, terwijl dit het vierde kwart iets verminderde. Het Engelse aandeel kende een grillig verloop. In het tweede kwart zakte het iets, in het derde kwart bereikte het zijn top en in het laatste kwartaal belandde het op het gemiddelde van het eerste halfjaar. Het is opmerkelijk dat de toppen gelijktijdig vielen. C.W. Schoneveld heeft het uit het Engels vertaalde materiaal van J. van der Haar voor wat de zeventiende eeuw betreft per jaar

uitgesplitst naar eerste drukken en herdrukken. Het blijkt dat tot en met 1648 gemiddeld drie à vier eerste drukken en twee herdrukken per jaar verschenen. In de periode 1649-1654 stegen deze aantallen tot zeven à acht nieuwe vertalingen en vijf à zes herdrukken, terwijl zij in de periode 1655-1661 de top bereikten met vijftien eerste drukken en twaalf herdrukken per jaar. Van 1662-1670 zagen gemiddeld zes nieuwe overzettingen en zes à zeven herdrukken per jaar het licht. Gedurende de rest van de eeuw waren dat drie à vier eerste drukken en twee à drie herdrukken²⁸. Nadat Perkins als auteur in het eerste kwart van de eeuw bij de overzettingen oppermachtig domineerde, geven de vertalingen voor de rest van die eeuw een heel ander auteursbeeld te zien. Er trad veel meer variatie op, zodat geen duidelijke winnaar meer kan worden aangewezen.

In vergelijking met de puriteinse overzettingen stelden de Franse en de Duitse inbreng weinig voor. In beide gevallen ging het om tussen de 50 en 75 uitgaven. Door Taffins geschriften oversteeg de Franse component de Duitse in betekenis, terwijl bijna een derde deel van de laatste werd gevormd door de vertaalde werken van de lutheraan Johann Arndt²⁹. Hier lichtte het interconfessionele karakter van het Piëtisme op³⁰. Bij het Duitse aandeel kwamen veel gebedenbundels voor en nam de *ars moriendi* een voorname plaats in, terwijl veel vertalingen naar het Frans het Avondmaal betroffen.

Zijn het ontstaan van de Nadere Reformatie en het optreden van haar eerste vertegenwoordigers niet te denken zonder de puriteinse invloed, ook in het vervolg waren de nadere reformatoren sterk op het Engelse Piëtisme georiënteerd. Deze constatering is daarom zo gewichtig omdat de Nadere Reformatie tijdens de zeventiende eeuw het merendeel van de gereformeerde vroomheid voor haar rekening heeft genomen³¹. De centrale figuur van de Nadere Reformatie, Gisbertus Voetius³², vond de puriteinse vroomheid zo belangrijk dat het door hem ontwikkelde theologische studieprogramma voor een derde deel daaraan was gewijd. In feite besteedden de studenten in de theologie te Utrecht aan de Engelse taal meer aandacht dan aan de grondtalen van de Bijbel!³³ Een andere hoofdrepresentant van de bedoelde vroomheidsbeweging, Koelman, werd wegens zijn onverzettelijke aversie tegen het gebruik van liturgische formulieren en van het onderhouden van christelijke feestdagen door de burgerlijke overheid afgezet. Hij ontleende zijn inzichten daaromtrent aan Engelse en Schotse puriteinen. Zijn verdere leven maakte hij nuttig door via het overzetten van puriteinse geschriften en het leiden van conventikels de puriteinse opvattingen in de Nederlanden te verbreiden. De grote invloed die hij tot in de achttiende eeuw uitoefende, geeft wel aan dat hem dat goed is gelukt. Van de belangrijkste nadere reformator bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw, de hoogleraar in de theologie achtereenvolgens te Franeker, Utrecht en Leiden, Herman Witsi-

us³⁴, is eveneens bekend dat hij zowel in stichtelijk als in wetenschappelijk opzicht sterk onder puriteinse invloed stond. Dat juist de vader en de spil van de Nadere Reformatie, respectievelijk Teellinck en Voetius, alsmede de meeste andere hoofdvertegenwoordigers daarvan door het Puritanisme werden gestempeld, is in twee opzichten significant. Enerzijds laat dit de hoge mate van afhankelijkheid zien en anderzijds impliceert dit een indirecte intensivering van de reeds sterke puritanisering.

De uitkomsten van een inhoudelijke analyse van de gereformeerde vroomheid in de Nederlanden³⁵ wijzen uit dat de volgende nog niet genoemde elementen grotendeels aan puriteinse invloed te danken waren: de godsdienstige regulering van het gezinsleven en van de opvoeding³⁶, het vastleggen van bekeringsgeschiedenissen, een prediking waarbij het hoofddaccent op de toepassing viel in het kader waarvan een geestelijke classificatiemethode werd gehanteerd, de kwestie van de voorbereidende genade, een positieve toekomstverwachting, persoonlijke en collectieve verbondssluitingen met God en zondenregisters. Op één onderdeel trok de puriteinse invloed een diep en breed spoor in de Nederlandse kerkgeschiedenis: de sabbat. De hele zeventiende eeuw door gaven de puriteinse sabbatsopvattingen en -praktijken aanleiding tot felle twisten die zich van het niveau van de kerkelijke gemeenten uitstrekten tot dat van de professoren in de theologie³⁷. In de grote tegenstelling die vanaf het midden van de zeventiende eeuw de gereformeerden in de Nederlanden in toenemende mate en lange tijd scheidde, namelijk tussen voetianen en coccejanen, vormden die sabbattwisten het belangrijkste element.

Johannes Coccejus wist zich met zijn heilshistorische verbondsconceptie een enorme aanhang onder het Nederlandse Calvinisme te verwerven. Twee implicaties van zijn theologie stonden haaks op de puriteins gekleurde vroomheid van voetiaanse piëtisten: de opvatting dat het sabbatgebod niet moreel maar ceremonieel, dus niet eeuwig maar tijdelijk geldend was en de sterke nadruk op de christelijke vrijheid. Nog in een derde opzicht liepen de meningen en de praktijken sterk uiteen: namelijk ter zake van de verhouding tussen Kerk en staat. De nadere reformatoren koesterden uitgesproken theocratische denkbeelden die zij in hun prediking letterlijk en in hun geschriften figuurlijk niet onder stoelen of banken staken. Met gepaste vrijmoedigheid spraken zij de overheid op onbijbelse gangen en zaken aan en verweerden zij zich tegen haar inmenging in kerkelijke aangelegenheden. Coccejus daarentegen leerde een verregaande afhankelijkheid van de Kerk van de staat. Nauw toezien leert dat bij de uit Bremen afkomstige Coccejus inzake de sabbat, de christelijke vrijheid en de relatie staat - Kerk de lutherse opvattingen sterk doorwerkten. Met andere woorden: de Duitse invloed die

met het Coccejanisme de Nederlanden binnenkwam, werkte neutraliserend op het hoge puriteinse gehalte van de gereformeerde vroomheid.

Toch bezat Coccejus' theologie ook onmiskenbaar een piëtistische trek. Zo is het te verklaren dat er onder zijn navolgers ook een bevindelijke groepering kan worden onderscheiden: de zogenaamde mystieke of ernstige coccejanen. Juist bij deze bevindelijke coccejanen deed de puriteinse invloed zich weer gelden. Dit betrof in elk geval de toekomstverwachting en de gedetailleerde analyses van het spirituele leven³⁸.

Tenslotte nam met ingang van 1666 de piëtistische invloed van Franse origine aanzienlijk in betekenis toe. Dit werd veroorzaakt door Jean de Labadie³⁹. Deze van oorsprong Rooms-Katholieke Fransman was van jongsaf uitgerust met een sterk profetisch roepingsbesef en zelfbewustzijn. Deze ontplooide hij eerst in de rooms-katholieke kerk van Frankrijk als rondtrekkend prediker. Na zijn overgang tot het Protestantisme zette hij zich als predikant van de Franse Gereformeerde Kerk te Genève gedreven in voor de verdere hervorming van die Kerk. Voetius, die van De Labadie veel voor de Nadere Reformatie verwachtte, wist hem in 1666 een predikantspost in de Franse gemeente te Middelburg te bezorgen. Tot zijn grote ontgoocheling ontwikkelde de Fransman zich hier evenwel in een anti-kerkelijke richting. Door zijn sterke persoonlijkheid en zijn vele geschriften bracht De Labadie vele gereformeerde vromen tot een sterk kerkkritische, zo geen onkerkelijke opstelling⁴⁰.

Beïnvloedingswegen

Globaal zijn er vier kanalen te onderscheiden waardoor de puriteinse invloed zich voltrok: 1. Nederlanders in Engeland; 2. puriteinen in de Nederlanden; 3. puriteinse geschriften in de Nederlanden; 4. Nederlandse vertalingen van puritanistica⁴¹. Met ingang van 1559 ontstonden vele Nederlandse vluchtelingengemeenten in Engeland. Het puriteinse klimaat dat die Nederlanders daar via persoonlijke contacten en via kennisneming van lectuur aantroffen, moet op velen van hen een onuitwisbare indruk hebben gemaakt. Toen dezen vooral in de laatste decennia van de zestiende eeuw remigreerden naar de Noordelijke Nederlanden, hebben zij hier de puriteinse ideeën en idealen vorm gegeven en uitgedragen. De belangrijkste vertalers uit de begintijd, Vincent Meusevoet en Johannes Lamotius⁴², die elk tientallen translaties op hun naam hadden staan, waren beiden uit vluchtelingengemeenten afkomstig. Vaak was een kortstondiger verblijf aan de overkant van de Noordzee eveneens van grote betekenis. Dit geldt voor Teellinck en de vertalers Ever-

hardus Schuttenius⁴³ en Josua Sand, die elk tientallen overzettingen produceerden⁴⁴.

In de tweede plaats vond het Puritanisme in de Nederlanden verspreiding dank zij de grote aantallen puriteinen die zich hier hadden gevestigd⁴⁵. Een sterk devotionele uitstraling ging uit van puriteinse drukkers, uitgevers en boekhandelaars⁴⁶, die zowel Engelstalige als Nederlandstalige piëtistica leverden, van de puriteinse hoogleraar in de godgeleerdheid Guilielmus Amesius⁴⁷ en van puriteinse predikanten⁴⁸. Diverse puriteinen in de Nederlanden waren zelfs als vertaler werkzaam, zoals kwartiermeester Henry Hexham⁴⁹, vaandrig Johan Fargharson⁵⁰, notaris Thomas Morris en apotheker Johannes Grindal⁵¹. Behalve de genoemde personen oefenden andere puriteinse militairen zoals de officieren Hugh Montgomery en Thomas Holles te Zwolle⁵² devotionele invloed uit. Tenslotte droegen handelaars het hunne bij tot de overdracht van puriteinse ideeën en idealen. De Engelse koopman John Quarles⁵³ instigeerde Schuttenius tot een puriteinse vertaling, die deze opdroeg aan de Engelse handelaar William Cranmer en aan de gehele generaliteit van de compagnie der *Merchant Adventurers* te Rotterdam⁵⁴.

De inwerking vond behalve via persoonlijke contacten door middel van publikaties plaats. De gegevens die op dit moment bekend zijn, scheppen het beeld dat er grote aantallen Engelstalige piëtistica in de Nederlanden werden gelezen, niet alleen door piëtisten, maar ook door andere calvinisten⁵⁵. Van enorm belang waren de vertalingen, waarvan verschillende zo'n gretig onthaal vonden dat ze vele malen werden herdrukt⁵⁶. De absolute topper in dit opzicht was het voor het eerst in 1620 verschenen *De practycke ofte Oeffeninghe der Godzaligheydt* van Lewis Bayly. Het kwam in de zeventiende eeuw niet minder dan zo'n 50 keer in het Nederlands uit⁵⁷. Tenslotte waren er vertalingen die niet als zodanig herkenbaar waren⁵⁸.

Verklaring

De gereformeerde hervorming in de Nederlanden was inhoudelijk grotendeels georiënteerd op het Franse protestantisme. Tekenend hiervoor is dat de Nederlandse gereformeerden calvinisten waren en dat de Nederlandse geloofsbelijdenis niet slechts nauw aansloot bij de Franse, maar ook oorspronkelijk in de Franse taal opgesteld en uitgegeven was. Het ligt dan ook geheel in de rede dat het merendeel van de volledig piëtistische publikaties uit de begintijd van het Nederlandse piëtisme uit vertalingen naar het Frans bestond. Daar komt nog bij dat met ingang van de jaren tachtig een massale stroom Frans- en Nederlandstalige geloofsvluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden in de noordelijke provincies zijn toevlucht zocht. Hier versterk-

ten de Vlamingen de meestal nog kleine calvinistische gemeenten, terwijl de Walen hun eigen Franstalige gemeenten stichtten, die werden ondergebracht in een aparte Waalse synode.

Tegen de achtergrond van het voorgaande is het vanzelfsprekend dat de eerste Nederlandse piëtisten op een enkele uitzondering na met het Zuidnederlandse calvinisme waren vergroeid. Hoe is dan echter de in 1598 op gang komende vloed van puriteinse vertalingen te verklaren? Het antwoord op deze vraag ligt eveneens in de Zuidnederlandse geloofsemigratie besloten. Vóór de jaren tachtig had een groot deel van de Zuidnederlandse calvinisten een veilig onderkomen in Engeland gevonden. Het vormde daar het grootste deel van de Nederlandse vluchtelingengemeenten. Diversen van die Vlamingen raakten zo onder de bekoring van het Engelse puritanisme dat zij, eenmaal in de Noordelijke Nederlanden aanbeland, dat soort vroomheid op allerlei wijzen propageerden, niet het minst in de vorm van vertalingen⁵⁹. Een factor van niet minder belang waren de puriteinen in de Nederlanden, die zich waar mogelijk verenigden in afzonderlijke Engelse en Schotse gemeenten.

Toch vormen de genoemde externe factoren zonder meer geen afdoende verklaring voor de puritanisering van de Nederlandse gereformeerde vroomheid. Er moeten ook inhoudelijke zaken een rol hebben gespeeld. Het in vele opzichten halfslachtige reformatorische karakter van de anglicaanse kerk deed het piëtisme in Engeland veel eerder ontstaan dan in de andere landen waar zich een gereformeerde kerk ontwikkelde. Vergeleken met dit ontlukende piëtisme elders was het puritanisme volwassen. Daarom had dit op vrome gereformeerde Nederlanders veel meer aantrekkingskracht dan het Franse of het Duitse piëtisme. Die ontwikkelingsachterstand hebben de Nederlanders nooit meer ingehaald. Het is dan ook geen wonder dat zij graag bij hun geestverwanten aan de overkant van de Noordzee in de leer gingen en bleven. Eerst was het vooral de prescriptie die boeide, later werd het meer de descriptie die aansprak.

Vele elementen van de eigen - relatief volwassen - aard van het Puritanisme waren repristinaties van middeleeuwse devotie in een gereformeerde context⁶⁰. Waar in de Nederlanden - zoals trouwens ook elders - bij gebrek aan reformatorische alternatieven roomse devotionalia lange tijd door gereformeerden zijn gelezen,⁶¹ stonden dezen uiterst positief tegenover de Engelse stroming die vele hun dierbare vormen, middelen en technieken van vroomheid had weten te verweven met de reformatorische dogmatiek. Aan het enthousiasme waarmee gereformeerden de puriteinse vroomheid binnenhaalden, zal hun verlegenheid met het bezit van de middeleeuwse devotie enerzijds en het gemis van een eigen vroomheidstraditie anderzijds in elk geval niet vreemd zijn geweest.

De dogmatische twisten tussen contraremonstranten en remonstranten met hún grote kerkelijke en politieke implicaties hadden in de eerste decennia twee tegengestelde uitwerkingen op de gereformeerde vroomheid. Aan de ene kant belemmerden zij in sterke mate de groei van het piëtisme en de verschijning van stichtelijke lectuur, omdat alle aandacht en energie daardoor werd opgeëist⁶². Aan de andere kant vormde het remonstrantisme met zijn beschuldiging dat de gereformeerde leer van de predestinatie fnuikend was voor de praktijk der godzaligheid, een sterke prikkel voor gereformeerden om met behulp van hun vroomheid en hun stichtelijke geschriften die aantijging te ontzenuwen⁶³. Beide factoren leidden ertoe dat pas na de Synode van Dordrecht de stroom van Nederlandse piëtistica goed op gang begon te komen.

Men zou verwachten dat de puriteinse vertalingen, na in het begin bij de gratie van het ontbreken van soortgelijke lectuur van Nederlandse origine een goede opgang en bloei gemaakt en gekend te hebben, tegen het midden van de eeuw, toen de vloed van nader-reformatorische geschriften naar zijn hoogtepunt toeging, in populariteit zouden dalen. De werkelijkheid was evenwel anders. Omdat de nadere reformatoren niet alleen ruiterlijk voor hun afhankelijkheid van en hun gerichtheid op het Puritanisme uit bleven komen, maar ook volhardden in het aanbevelen en bevorderen van de lectuur van puritanistica, gingen de topjaren van de Nadere Reformatie, 1650-1670, gelijk op met die van de puriteinse vertalingen. Uiteraard was hierbij van veel betekenis dat in Engeland zelf de periode onder Oliver Cromwell de bloeitijd voor de puriteinen is geweest⁶⁴.

De opkomst van het luthers getinte Coccejanisme in de laatste decennia van de zeventiende eeuw betekende een aanslag op het puriteinse gehalte van het Nederlandse piëtisme. Dat gehalte was evenwel zo krachtig dat het zich in gemitigeerde vorm bij de ernstige coccejanen wist te handhaven. De aanzienlijke invloed van De Labadie had in die zelfde tijd tot gevolg dat een aanzienlijk aantal gereformeerde vromen uiterst kerkkritisch tot zelfs onkerkelijk toe werd.

Export

De Nederlandse gereformeerde vroomheid was in de zeventiende eeuw niet louter receptief. Zij bezat zoveel levenskracht dat zij als een brandhaard haar vuur buiten 's lands grenzen wierp. Welk beeld vertoont de piëtistische export precies? Er kan met een negatieve constatering worden begonnen: piëtistische invloed van Nederlandse origine in de richting van Frankrijk valt niet te ontwaren. Dit vindt bevestiging in het feit dat niet één stichtelijk

geschrift uit het Nederlands in het Frans werd overgezet. Wie zijn blik naar Engeland en Schotland richt, ontdekt wel enige, zij het zeer bescheiden activiteit. In de jaren 1621-1622 zagen in elk geval drie, en misschien zelfs vier geschriftjes van Teellinck in het Engels het licht⁶⁵. Via Nederlandse immigranten werd de geest van de Nadere Reformatie letterlijk geëxporteerd naar Noord-Amerika. Hier oefende geen nadere reformator meer invloed uit dan Koelman, die in 1682 zelfs een beroep uit dit werelddeel ontving⁶⁶, waarvoor hij overigens bedankte⁶⁷. Op die zelfde wijze liet de Nederlandse gereformeerde vroomheid zich ook in Zuid-Afrika gelden⁶⁸.

Het was vooral in oostelijke richting dat overdracht van het Nederlandse piëtistische gedachtengoed plaatsvond. In de eerste plaats moet hier Duitsland worden genoemd. Talloze Duitse studenten leerden aan een Nederlandse universiteit de geest van het Nederlandse piëtisme kennen, kwamen onder het beslag daarvan en werden in hun vaderland weergekeerd enthousiaste bevoor-deraars van de gereformeerde vroomheid⁶⁹. Voorts verschenen in de tweede helft van de zeventiende eeuw van tientallen Nederlandse gereformeerde stichtelijke auteurs werken in het Duits, met in totaal zo'n zestig edities⁷⁰. Er is dan ook alle reden om in te stemmen met de stelling van een van de beste kenners van het Duitse gereformeerde piëtisme dat dit in directe samenhang met de Nederlandse vroomheid is ontstaan en dat zij inhoudelijk gezien een eenheid hebben gevormd⁷¹.

De laatste hier te noemen beïnvloedingslijn is uiterst leerzaam. Deze is verbonden met de Duitse vertalingen van puriteinse geschriften, die zowel in aantal werken als in aantal edities de totalen van de desbetreffende Nederlandse overzettingen evenaarden. In meer dan de helft van de overzettingen ging de vertaling niet terug op de originele tekst, maar op de Nederlandse vertaling!⁷² Dit indrukwekkende gegeven is een spiegeling van de grote inwerking die de Nederlandse gereformeerde vroomheid in Duitsland had. Vanzelfsprekend waren die Duitse vertalingen primair produkten van gereformeerde personen en bedoeld voor de gereformeerde wereld in Duitsland. Het is evenwel opmerkelijk dat de overzettingen van meet af in lutherse kringen in Duitsland terecht kwamen en hier zo goed aansloegen dat er met ingang van de jaren dertig sprake was van een officiële lutherse receptie. Lutheranen traden als vertaler op en lutherse uitgevers publiceerden vaak met kerkelijke approbatie die lutherse overzettingen⁷³. Deze stichtelijke lectuur was een van de belangrijkste elementen die het klimaat bepaalden waarin het lutherse piëtisme van Spener zich ontwikkelde⁷⁴. Het interconfessionele gehalte van het piëtisme kwam derhalve niet alleen tot uitdrukking in de vertaling van lutherse stichtelijke werkjes in het Nederlands, maar op nog veel grotere schaal in de lutherse overzetting van gereformeerde puritanistica, vaak op basis van Nederlandse bronteksten van gereformeerd karakter. Tenslotte

maakt het aandeel van de Nederlandse bronteksten van de Duitse vertalingen van puritanistica duidelijk dat Nederlandse gereformeerde en puriteinse vroomheid tot in het buitenland toe hand in hand gingen.

Behalve Duitse studeerden Hongaarse studenten in de theologie aan Nederlandse universiteiten. Diversen van hen werden hier gewonnen voor de gereformeerde vroomheid, lieten hier zelfs Hongaarse piëtistische werken het licht zien en werden in hun eigen land ijverige bevorderaars van het piëtisme. Het is veelzeggend dat ook bij deze Hongaarse piëtisten de Nederlandse invloed gecombineerd was met de puriteinse⁷⁵.

Conclusie

Had Koelman gelijk met zijn opmerking dat de puriteinse vroomheid baanbrekend en richtinggevend was voor de Nederlandse Gereformeerde Kerk? Dit onderzoek wettigt een positief antwoord, maar wel met bepaalde relativeringen.

De eerste relativering is dat het Engelse Piëtisme niet iets totaal nieuws bracht. Het sloot aan bij en werkte bevruchtend in op een reeds in de Lage Landen bestaand piëtisme, dat als onderlaag de doorwerking van de middeleeuwse devotie⁷⁶ en als bovenlaag de Franse piëtistische uitwerking van het calvinisme kende⁷⁷. Wel gaf het Puritanisme de gereformeerde vroomheid in de Nederlanden haar scherpe vorm. Hoe gewichtig dit aspect is, blijkt uit het feit dat het de geschiedenis van die vroomheid grotendeels bepaalde.

Een tweede relativering is dat de puriteinse inwerking niet exclusief was. Er is ook een relatief bescheiden receptie waarneembaar vanuit Frankrijk en Duitsland. Als derde relativering mag worden genoemd dat de Nederlandse piëtisten de puriteinse vroomheid integreerden in hun eigen culturele, maatschappelijke, kerkelijke en politieke kaders. Zij trokken zich daarom bij voorbeeld niets aan van de verschillende opvattingen die de puriteinen over de kerkregering huldigden: episcopalisme, presbyterianisme of independentisme. Het ging die Nederlanders om de vroomheid van de puriteinen. En deze vroomheid transposeerden zij in hun eigen kerkelijk kader, namelijk dat van de Gereformeerde Kerk.

De laatste relativering is dat de import ook een eigen verwerking inclusief soms kritiek impliceerde⁷⁸. Over het algemeen valt op dat geloofsvluchtelingen een groot aandeel hadden in de opkomst en de inkleuring van het Piëtisme in de Nederlanden. Het betrof vooral Zuidnederlanders die zowel in Engeland en in Duitsland als in de Nederlanden een veilig heenkomen hadden gezocht. In tweede instantie ging het om de Engelse nonconformis-

ten, voor wie de grond in hun vaderland te heet onder hun voeten was geworden.

Tenslotte is de rol die militie en commercie bij de puritanisering van de Nederlandse vroomheid speelden, opmerkelijk. In het geval van de eerstgenoemde betrof het uitsluitend de devotionele uitstraling van puriteinse militairen die in de Lage Landen dienst hadden genomen. De handelsrelaties waren van veel meer betekenis voor het transport van de puriteinse en piëtistische ideeën en idealen. In dit verband kan ook worden gewezen op de betekenis van Zeeland voor de Nadere Reformatie en op die van Frederick de Vrij⁷⁹. De sterk puriteins geaarde beweging ontstond in het strikt gereformeerde, contraremonstrantse Zeeland, had hier de meeste doorwerking en waaierde zich vanuit deze provincie uit over de rest van de Republiek. Zonder de nauwe handelscontacten die de belangrijkste steden van Zeeland met Engeland onderhielden, is deze puriteinse brandhaardfunctie van Zeeland ondenkbaar⁸⁰. De Amsterdamse koopman De Vrij, die zelf als stichtelijk schrijver en vertaler optrad, instigeerde Manglerius tot het overzetten van een geschrift van Casmannus en stimuleerde andere vertalers tot het overzetten van puritanistica. Bovendien leerde de latere vertaler Tobias Tegnejus de puriteinse lectuur kennen dank zij een andere Amsterdamse koopman: Johannes de Mareez Daniels⁸¹. De beschikbare gegevens wekken de indruk dat de betekenis van handelsbetrekkingen voor de piëtisering en de puritanisering van de Nederlandse vroomheid afnam naarmate de eeuw voortschreed.

De werkterreinen van de vertalers en de stichtelijke schrijvers alsmede de uitgaveplaatsen van de piëtistica geven duidelijk te kennen dat de piëtisering en de puritanisering van de Republiek zich eerst bijna uitsluitend in de zeegewesten voltrokken en dat die van daaruit de landgewesten bereikten. In dit opzicht is het kenmerkend dat Utrecht ten tijde van Voetius de functie van centrum der Nadere Reformatie overnam van Middelburg ten tijde van Teellinck⁸². De relevantie van zowel de commerciële relaties als de zeegebieden is reden om bij alle bezwaren die aan die term kleven, toch te spreken van import. Dit te meer, omdat de piëtistische inzichten ook onmiskenbaar naar Amerika, Zuid-Afrika, Hongarije en Duitsland werden geëxporteerd. Bij onze oosterburen waren ze zelfs in bescheiden vorm van bepalende invloed op het lutherse piëtisme.

Noten

1. Zie voor hem (=Z.v.h.): A.F. Krull, *Jacobus Koelman* (Sneek 1901); W. van 't Spijker, 'Jacobus Koelman (1632-1695)' in T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage 1986) 127-163; F.A. van Lieburg, 'Jacobus Koelman (1631-1695): jeugd en studietijd' in T. Brienens e.a.(red.), *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II (Kampen 1990) 57-62; C.J. Meeuse, 'Jacobus Koelman (1631-1695): leven en werken' in Brienens e.a., *Figuren*, II, 63-93.
2. De opening van Koelmans voorrede in: T. Goodwin, *Opera Ofte alle de theologische werken* (Amsterdam 1664) (*)⁴.
3. Zie hiervoor: L.F. Groenendijk, 'De gereformeerde proeve van de kracht der godzaligheid', *Documentatieblad Nadere Reformatie (=DNR)*, I (1977) 124-126, 131-132; L.F. Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding* (Dordrecht, 1984) 49; W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, (Rotterdam 1987) 452, 479; F.A. van Lieburg, 'Johan Godschalk van Schurman (1605-1664)' in J.B.H. Alblas e.a.(red.), *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, III (Rotterdam 1993) 66-67.
4. In de wetenschappelijke discussie vormt de Engelse invloed op de Nederlandse gereformeerde vroomheid al ruim anderhalve eeuw een heet hangijzer. W. Broes heeft in 1825 als eerste de wetenschappelijke wereld geattendeerd op de bedoelde invloedslijn: W. Broes, *De Engelsche hervormde Kerk, benevens haren invloed op onze Nederlandsche, van den tijd der hervorming aan*, II (Delft 1825). De Duitse kerkhistoricus H. Heppé beschouwde in 1879 het Nederlandse gereformeerde Piëtisme als een importartikel uit Engeland: Heinrich Heppé, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande* (Leiden 1879) 95, 140-149. Zijn landgenoten M. Goebel en A. Ritsch blijken in die zelfde tijd geen oog voor de bedoelde relatie gehad te hebben: Max Goebel, *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westfälischen evangelischen Kirche*, II (Coblenz 1852) 125-180; Albrecht Ritsch, *Geschichte des Pietismus*, I (Bonn 1880). In 1911 bestreed W. Goeters in zijn invloedrijke studie Heppé's inzicht: Wilhelm Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670* (Leipzig/Utrecht 1911). Sindsdien hebben tal van onderzoekers uit verschillende disciplines zich met wisselende opstellingen in het geschil gemengd. C. Graafland constateerde ruim tien jaar geleden in een overzichtsartikel over de bewuste verhouding dat de meeste onderzoekers toen uitgingen van grote tot zeer grote invloed: C. Graafland, 'Der Einfluß des Puritanismus auf die Entstehung des reformierten Pietismus besonders in Holland', *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, XXXI (1982) 87. Toch zijn er nog twee geleerden die in het recente verleden daartegenover de nadruk op de onafhankelijke aard van de vaderlandse gereformeerde vroomheid gelegd hebben: S. van der Linde, 'Puritanisme en Piëtisme. Naar aanleiding van de dissertatie van Dr. W.J. op 't Hof over de in het Nederlands vertaalde Engelse piëtistische werken in de tijd van 1598-1622', *Theologia Reformata*, XXXI (1988) 208; W. van 't Spijker, 'Bronnen van de Nadere Reformatie' in T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* ('s-Gravenhage 1989) 16. Het discours is derhalve nog niet geëindigd. Zie voor een uitvoeriger historiografie hiervan: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften* 35-37.
5. Heppé, *Geschichte des Pietismus*; Ritschl, *Geschichte des Pietismus*.

6. Zie voor een historiografie van de term 'Piëtisme': Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 21-22.
7. T. Brienens e.a., 'Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling', *DNR*, VII (1983) 109-116.
8. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*
9. William Haller, *The rise of Puritanism* (New York/London 1965); Klaus Deppermann, 'Der englische Puritanismus', in Martin Brecht, (ed.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert* (Göttingen 1993) 11-55.
10. Terence C. Cave, *Devotional poetry in France c.1570-1613* (Cambridge 1969) 18-23, 43.
11. Vgl. Walter Hollweg, *Heinrich Bullingers Hausbuch* (Neukirchen 1956) 354-357; T.D. Smid, Beza en Nederland', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (=NAK)*, Nieuwe Serie (=N.S.), XLVI (1963/1964) 190.
12. L. Knappert, 'Stukken uit den stichtingstijd der Nederlandsche Hervormde Kerk', *NAK*, N.S., VII (1910) 41-65, 249-261; J.H. Hessels, (ed.), *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, III (Cambridge 1897) 585, 680.
13. Z.v.h.: S. van der Linde, *Jean Taffin* (Amsterdam 1982).
14. In 1588 verscheen *Van de Merck-teekenen Der kinderen Gods* en in 1594 kwam *Grondich bericht vande Boetveerdicheyt des Levens* uit. Deze titels hebben in totaal zo'n veertig drukken gekend, waarvan de laatste in 1661 verscheen: P.L. Eggermont, 'De werken van Jean Taffin Sr. (1529-1602) in de Nederlandse taal, al dan niet samen uitgegeven met een werkje van Jean de l'Espine. Een beknopte bibliografie', *DNR*, II (1979) 1-20. De Franse originelen van deze geschriften zijn met hun twaalf vermelde edities eveneens in de Nederlanden uitgekomen: C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje. Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers* ('s-Gravenhage 1952) 162, 168.
15. Z.v.h.: J.J. van Baarsel, *William Perkins* ('s-Gravenhage 1912); Ian Breward, *The work of William Perkins* (Appleford 1970).
16. Namelijk een bundel voorbereidingspreken tot het Avondmaal van de Leeuwarder predikant Paschasius Baers uit 1600 en een verklaring van het Gebed des Heeren van diens Londense collega Jacobus Regius uit 1602. Zie voor een uitvoerige bespreking van het eerste werk: W.J. op 't Hof, *Vorbereitung en bestrijding. De oudste gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie in druk* (Kampen 1991) 13-58.
17. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 546-552; P.L. Eggermont, 'Een gebedenboekje van Castellanus', *DNR*, XV (1991) 59-60.
18. Z.v.h. en zijn boekje: Hermann Beck, *Die Erbauungsliteratur der evangelischen Kirche Deutschlands von Dr. M. Luther bis Martin Moller* (Erlangen 1883); L. Avenarius, *Avenarianische Chronik* (Leipzig 1912); N. Mout, 'Johann Habermann (Avenarius) van Eger als kabbalist', *NAK*, N.S., LVII (1976/1977) 163-178.
19. Z.v.h.: W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck* (Amsterdam 1898); K. Exalto, 'Willem Teellinck (1579-1629)' in Brienens e.a., *De Nadere Reformatie*, 17-47.
20. Z.v.h.: P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz Udemans', *NAK*, N.S., XXVIII (1936) 65-106; W. Fieret, *Udemans. Facetten van zijn leven en werk* (Houten 1985); K. Exalto, 'Godefridus Udemans (1581/2-1649)' in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 87-121.
21. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 552-554; W.J. op 't Hof, 'Editie gezocht', *DNR*, XV (1991) 70-71; O. Casmannus, *Des swaermoedighen Conscientie troost, Vrede ende Vreught* (Amsterdam 1619).

22. Z.v.h.: Dietrich Mahnke, 'Rektor Casmann in Stade, ein vergessener Gegner aristotelischer Philosophie und Naturwissenschaft im 16. Jahrhundert', *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, V (1913) 183-197, 226-240, 352-263; Dietrich Mahnke, Beiträge zur Geistesgeschichte Niedersachsens. I. Der Stader Rektor Casmann', *Stader Archiv*, Neue Folge, IV (1914) 142-190.
23. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 546-552; P. de la Place, *Een schoon Tractaet Vande wtneementheyt van een Christen-mensche/ ende op wat maniere datmen den selven kennen sal* (Delft 1611).
24. Voor het verschil tussen het laatste getal en dat uit: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 559, zie men mijn toekomstige artikel in *DNR*: 'Een vergeten piëtistisch puriteins geschrift in het Nederlands uit 1612'.
25. Respectievelijk: J. van der Haar, *From Abbadie to Young. A bibliography of English, most Puritan works, Translated into Dutch Language* (Veenendaal 1980) en J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600-c.1800). Bibliografisch onderzoek* (Veenendaal, 1987). Vgl. het waardeoordeel over deze boeken van de bibliograaf R. Breugelmans in het internationale boekhistorische tijdschrift *Quaerendo*, XXI (1991) 78-79.
26. F.A. van Lieburg, 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw', *DNR*, XIII (1989) 73-87.
27. Ik betuig hem hiervoor mijn zeer grote erkentelijkheid.
28. C.W. Schoneveld, *Intertraffic of the mind. Studies in seventeenth-century Anglo-Dutch translation with a checklist of books from English into Dutch, 1600-1700* (Leiden 1983) 121-125, 258-264.
29. Z.v.h.: Martin Brecht, 'Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland' in Brecht, (ed.), *Der Pietismus*, 130-151.
30. Vgl: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 190-197; J.B.H. Alblas, *Johannes Boekholt (1656-1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors* (Nieuwkoop 1987) 101-106; W.J. op 't Hof, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning', *DNR*, XV (1991) 73-120; C. Graafland, 'Ewaldus Kist (1762-1822) en de nadere reformatie' in J.H. van de Bank e.a., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura. Studies over het Nederlandse protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Utrecht 1993) 90.
31. Vgl.: J. van den Berg, 'Die Frömmigkeitsbestrebungen in den Niederlanden' in Brecht, (ed.), *Der Pietismus*, 58.
32. Z.v.h.: A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (3 dln; Leiden 1897-1915); J. van Oort e.a., (ed.), *De onbekende Voetius* (Kampen 1989).
33. G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie* (Leiden 1991) 218. Blijkens een getuigenis van de student in de theologie tevens vertaler Arnoldus Lieranus stond Voetius in diens voorkeur voor het Engels met het oog op de vroomheid niet alleen. Lieranus zegt namelijk dat de reden dat hij het door hem overgezette, in de literatuur onbekende en in het bezit van schrijver dezes zijnde *Eenige Geestelicke bedenckingen, Over sommige bysondere Texten* (Amsterdam 1658) van Thomas Taylor aan zijn vader Gerrit Arentsen van Lier heeft opgedragen, hierin is gelegen dat onder anderen Van Lier zijn zoon ertoe heeft aangezet om zich het Engels eigen te maken: *3^v. Dit gegeven is onbekend aan: P.L.M. Loonen, *For to learne to buye and sell. Learning English in the low Dutch area between 1500 and 1800. A critical survey* (Amsterdam/Maarssen 1991).

34. Z.v.h.: J. van Genderen, *Herman Witsius. Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage 1953); J. van Genderen, 'Herman Witsius (1636-1708)' in: Brienens e.a., *De Nadere Reformatie*, 193-218.
35. Zie voor het volgende: C. Graafland, 'De invloed van het Puritanisme op het ontstaan van het Gereformeerd Piëtisme in Nederland', *DNR*, VII (1983) 8-18.
36. Zie hiervoor ook: L.F. Groenendijk, 'Het puritanisme en het gezinsagogisch offensief van de Nadere Reformatie in de zeventiende eeuw', *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, III (1987) 166-178.
37. Zie hiervoor: H.B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw* (Utrecht 1939); Op 't Hof, *Vorbereiding en bestrijding*, 59-155.
38. Graafland, 'De invloed van het Puritanisme', 17.
39. Z.v.h.: Trevor J. Saxby, *The quest for the New Jerusalem, Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744* (Dordrecht 1987).
40. C. Graafland, 'De Nadere Reformatie en het Labadisme', in Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 275-346.
41. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 583-587; W.J. op 't Hof, 'Puriteinse invloed op J. Borstius', *DNR*, XI (1987) 12-17.
42. Zie hiervoor: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, resp. 441-455 en 423-437.
43. Zie hiervoor: W.J. op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius (± 1595-1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle', *Zwols Historisch Jaarboek*, V (1988) 35-60.
44. Bovendien verbleven diverse Nederlandse studenten in de theologie een tijd lang ten huize van een godzalige puriteinse predikant om op deze wijze te worden ingewijd in de geheimen van de pastorale theologie: J. van der Haar, 'Nederlandse theologen onder Engelse puriteinen', *DNR*, X (1986) 105-108. Zie voor deze zogenaamde gezinsseminaries of -academies: John Morgan, *Godly Learning. Puritan Attitudes towards Reason, Learning, and Education, 1560-1640* (Cambridge 1986) 293-300.
45. Zie hiervoor het volgende: Keith L. Sprunger, *Dutch Puritanism. A history of English and Scottish churches of the Netherlands in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leiden 1982). Het aspect van de puriteinse vroomheid en van de hierdoor uitgeoefende invloed op de Nederlanden ontbreekt in dit overigens voortreffelijke werk geheel.
46. Zie hiervoor: Keith L. Sprunger, *Trumpets from the tower. English Puritan Printing in the Netherlands 1600-1640* (Leiden/New York/ Köln 1994).
47. Zie hiervoor: H. Visscher, *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken* (Haarlem 1894); Karl Reuter, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus* (Neukirchen 1940); Keith L. Sprunger, *The learned doctor William Ames. Dutch backgrounds of English and American Puritanism* (Urbana/Chicago/London 1972); W. van 't Spijker, 'Guilielmus Amesius (1576-1633)' in Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 53-86.
48. Een hoofdvertegenwoordiger van de Nadere Reformatie als Jacobus Borstius is op deze wijze duurzaam gestempeld: Op 't Hof, 'Puriteinse invloed op J. Borstius'.
49. Zie hiervoor: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 417-422.
50. Zie hiervoor: Op 't Hof, 'Johan Fargharson: vaandeldrager in tweeërlei dienst', *Zwols Historisch Tijdschrift*, X (1993) 22-29.
51. Zie hiervoor: Schoneveld, *Intertaffic of the mind*, 63-112.
52. Op 't Hof, 'Johan Fargharson', 28.

53. Zie hiervoor: H. Quarles van Ufford, *A merchant-adventurer in the Dutch Republic. John Quarles and his times 1596-1646/7* (Amsterdam 1983).
54. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 478.
55. Nadere reformatoren als Voetius en Oomius verwijzen veelvuldig naar Engelstalige piëtistica. In de veilingcatalogus van de bibliotheek van Voetius komen zo'n dertig Latijnse en zo'n 270 Engelse puritanistica voor en in die van de boekenverzameling van Udemans twintig Latijnse en 57 Engelse puriteinse geschriften: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 585. Maar ook een man als Constantijn Huygens senior was de eigenaar van drie Engelstalige puritanistica: A.G.R. Bachrach, *Sir Constantine Huygens and Britain: 1596-1687*, I (Leiden/London 1962) 25-26. Die werken betroffen zowel in de Lage Landen zelf door Engelse en ook wel Nederlandse uitgevers bezorgde edities als in Engeland verschenen publikaties. Een leuk voorbeeld van de wijze waarop de laatste in Nederlands bezit konden komen, is door L. Strengholt uit de doeken gedaan. Het betreft Andries de Hu(y)bert, secretaris van het Hof van Holland, die in de jaren dertig als vertaler van geschriften van Paul Baynes is opgetreden en die in 1630 een zuster van Teellinck huwde. In een brief van 27 januari 1622 verzocht hij Constantijn Huygens junior, die toen als lid van een diplomatieke missie in Londen verbleef, diverse puriteinse werken voor hem te kopen. Huygens heeft dit gedaan en heeft het pakket meegegeven aan een vriend, Burlamacchi, die deel uitmaakte van een Engels diplomatiek gezelschap dat via de Nederlanden naar de Palts ging. Diplomatie als kanaal voor de overdracht van devotie! Zie hiervoor: L. Strengholt, 'Twee brieven aan Constantijn Huygens', *Voortgang*, V (1984), 56-68; Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 586-587.
56. Vgl.: K.H.D. Haley, *The British and the Dutch. Political and cultural relations through the ages* (1988) 193-194.
57. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 170.
58. Zie hiervoor: L.F. Groenendijk, 'De origine van Sixtus Brunsvelt's ontmaskering van 'de bijnachristen'', *DNR*, I (1977) 133-136; J. van der Haar, 'Puriteinse invloed uit Engeland (toegelicht uit een tweetal preken van resp. ds Joos van Laren en Dr Richard Sibbes)', *DNR*, II (1978) 89-93. Er bestonden ook nog vertalingen in geschreven en gepredikte vorm. Zo sloten in Friesland de predikanten Gerhardus Velsen en Franciscus Elgersma in 1662 het volgende contract. Tegen betaling van honderd gulden kocht Elgersma Engelse prekenbundels en excerpeerde de inhoud hiervan in vertaalde preekschetsen die Van Velsen uitwerkte tot preken. In totaal ontving deze meer dan tweehonderd van zulke preekschetsen. En zijn gemeente maar denken dat hij zo goed kon preken! De bron hiervoor is: Hof, W.W. 27-10-1692, Rijksarchief Friesland te Leeuwarden. Ik dank dit gegeven aan prof.dr. Ph.H. Breuker.
59. Ook vanuit Duitse vluchtelingengemeenten hebben Zuidnederlanders de piëtisering van de Nederlanden bevorderd. De Vlaming Eustathius Manglerius, die rond de eeuwwisseling als geloofsvluchteling in Frankenthal en Heidelberg vertoefde, heeft even later diverse piëtistische werken van Casmannus vertaald: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 438-441.
60. Vgl.: Max Levy, *Der Sabbath in England. Wesen und Entwicklung des Englischen Sonntags* (Leipzig 1933); Gordon S. Wakefield, *Puritan devotion. Its place in the development of christian piety* (London 1957) 85-108.
61. Vgl.: Teellincks voorrede in zijn *Sleutel der devotie* (Amsterdam 1624) A3^v-A4^v.
62. Lamotius' dedicatie in: W. Cowper, *Drie Hemelsche Tractaten, op het achtste Capittel tot den Romeynen* (Delft 1613) (*.*)²; A. Wedaeus' opdracht in: E. Bunny, *De Bekeeringhe*

- (Amsterdam 1615); E. Teellinck, *Philometor* (Middelburg 1616) [51]; J. Polyanders approbatie in: W. Teellinck, *Huys-boecxken* (Middelburg 1618) *8^v.
63. Groenendijk, 'De gereformeerde proeve', 117-120.
64. Zie hiervoor: Charles Firth, *Oliver Cromwell and the rule of the puritans in England* (New York/Londen 1908).
65. Van twee van de drie bekende edities lag de eindredactie in handen van de puritein Thomas Gataker, die tijdens zijn bezoek aan de Lage Landen in 1620 de Middelburgse predikant had leren kennen en waarderen. Er mag daarom aangenomen worden dat hij de stuwende motor achter deze overzettingen is geweest. De inhoud van een daarvan is zelfs voor hem aanleiding geworden tot het uitgeven van een eigen geschriftje. Zie hiervoor: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 506-507.
66. James Tanis, 'Reformed Pietism in Colonial America' in F. Ernest Stoeffler (ed.), *Continental pietism and early American christianity* (Grand Rapids 1976) 43-59.
67. Zie hiervoor: dit beroep en de doorwerking van zijn ideeën in Noord-Amerika: A. Eekhof, 'Jacobus Koelman, zijn verblijf te Amsterdam en zijn beroep naar Noord-Amerika' (II), *NAK, N.S.*, XI (19) 13-26.
68. J.W. Hofmeyr, *Die Nederlandse Nadere Reformatie en sy invloed op twee kontinente. 'n Vergelyking van die invloed en deurwerking van enkele aspekte van die Nederlandse Nadere Reformatie in die Suid-Afrikaanse en Noord Amerikaanse kontekste* (Pretoria 1989); Jonathan Neil Gerstner, *The thousand generation covenant, Dutch reformed covenant theology and group identity in colonial South Africa, 1652-1814* (Leiden 1991).
69. Dit geldt voor de predikant Theodor Undereyck, die als de vader van het gereformeerde Piëtisme in Duitsland beschouwd mag worden, maar ook voor een rechtsgeleerde als Philipp Erberfeld, die nadat hij in 1668 te Franeker gepromoveerd was, geschriften van Guilielmus Saldenus en Teellinck in het Duits vertaald heeft. Zie hiervoor: Undereyck: Heiner Faulenbach, 'Die Anfänge des Pietismus bei den Reformierten in Deutschland, *Pietismus und Neuzeit*, IV (1977/1978) 205-220; Johann F.G. Goeters, 'Der reformierte Pietismus in Deutschland 1650-1690' in Brecht, (ed.), *Der Pietismus*, 244-256, en voor Erberfeld: Van den End, *Guilielmus Saldenus*, 263-265.
70. Dit nieuwe en verrassende feit ontleen ik aan een nog onuitgegeven desbetreffende bibliografische lijst, die door J. van der Haar is samengesteld. Voor de inzage daarvan spreek ik mijn grote erkentelijkheid jegens hem uit.
71. Faulenbach, 'Die Anfänge', 233-234; vgl.: J.F.G. Goeters, 'Der reformierte Pietismus' in Brecht, (ed.), *Der Pietismus*, 241-142.
72. Er is slechts één tegenovergesteld geval bekend: H. Whitfelt, *Opweckingh Ter godtsaligheyt* (Amsterdam, 1655), dat eerst uit het Engels in het Duits vertaald was en vervolgens uit het Duits in het Nederlands overgezet is. Recent verwierf schrijver dezes het enig bekende exemplaar van dit in de literatuur onbekende werkje.
73. Udo Sträter, *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert* (Tübingen 1987).
74. Johannes Wallmann, *Philipp Jakob Spener und die Anfänge des Pietismus* (Tübingen 1986) 48-50.
75. Jenő Szigeti, 'Eighteenth-Century Hungarian Protestant Pietist Literature and John Bunyan' in: M. van Os en G.J. Schutte, (ed.), *Bunyan in England and Abroad. Papers delivered at the John Bunyan Tercentenary Symposium, Vrije Universiteit, Amsterdam 1988* (Amsterdam 1990) 133-134.

76. Zie voor dit intrigerende inzicht: C. Graafland, 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie ±1650-±1750' in P. Bange e.a. (ed.), *De doorwerking van de Moderne Devotie, Windesheim 1387-1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle/Windesheim 15-17 oktober 1987* (Hilversum 1988) 47-69; W.J. op 't Hof, 'Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)' in Bange e.a. (ed.), *De doorwerking van de Moderne Devotie*, 151-165; W.J. op 't Hof, 'Thomas à Kempis bij Willem Teellinck (3)', *DNR*, XV (1991) 7-11; Op 't Hof, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie', 103-108.
77. Dit is goed af te lezen aan de kwestie van de sabbatviering. Reeds vóór en ook buiten de puriteinse inbreng om werd binnen het Nederlandse Calvinisme aangedrongen op een strengere onderhouding van de christelijke rustdag. De inzichten echter dat het vierde gebod moreel van aard is en dat het door Christus Zelf van de laatste dag naar de eerste dag van de week is verzet alsmede de strikte regulering van zowel het persoonlijk als het gezinsgedrag op die dag zijn exclusief puriteins. Een tweede zaak is die van de viering der christelijke feestdagen. In de gereformeerde Hervorming was die afgeschaft. Omdat de natuur evenwel sterker was dan de leer, waren die feestdagen langzaam maar zeker door de achterdeur weer binnengelaten. Het was de puriteinse antipathie daartegen die een man als Koelman ertoe bracht om aan deze zaak zelfs zijn ambt op te offeren.
78. Zo getuigen de voetnoten die Voetius in 1642 onder de tekst van Bayly's in de Nederlanden zo verslonden *De practijcke ofte Oeffeninghe der Godtzaligheyd* heeft aangebracht, van een behoorlijk kritische dogmatische instelling. Af en toe komt in die annotatie naar voren dat de kritiek het gevolg was van de hiervóór genoemde integratie. Het blijkt dan te gaan om uitspraken die op gespannen voet staan met de besluiten van de door Voetius zelf als afgevaardigde meegemaakte Synode van Dordrecht: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 176-177. Koelman geeft in zijn voorrede van het door hem vertaalde *Zielsvernedering en Heylsame Wanhoop* van Thomas Hooker een evaluatie van de theologie van de puriteinen Richard Baxter, Hooker en diens schoonzoon Thomas Shepard. Volgens hem koestert Baxter, wiens geschriften bij sommige Nederlanders zeer geliefd zijn, verschillende verkeerde en schadelijke opvattingen, die hij in theorie en praktijk verbreidt. Hooker en Shepard valt Koelman op één punt af, namelijk dat zij zo'n hoge trap in de rechte zelfverootmoediging vereisen, dat de zondaar het er mee eens is dat hij voor eeuwig verloren gaat. Hij wijst op de overeenkomst met de gedachtengang van Jean de Labadie, die hij aanvankelijk bewonderde om diens vurige reformatiearbeid, maar die hij na diens separatie van de Gereformeerde Kerk is gaan bestrijden. Ook hier blijkt de ontwikkeling van de Nederlandse situatie bepalend en beperkend voor de evaluatie. Zie voor deze alinea: W. van Gent, 'Koelman's kommentaar op enkele Engelse schrijvers', *DNR*, II (1978) 29-32.
79. Zie hiervoor: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 509-516.
80. W.J. op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in A. Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging van Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1991) 37-82.
81. In Tegnejus' dedicatie in: J. Dyke, *De Goede Conscientie* (Leeuwarden 1632) 9.
82. Op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland', 57.

Tabel 1

Aantal jaarlijkse uitgaven van gereformeerde piëtistica in het Nederlands, 1588-1622

	<i>Nederlands</i>	<i>Frans</i>	<i>Duits</i>	<i>Subtotaal</i>	<i>Engels</i>	<i>Totaal</i>
1588	1	1		2		2
1589	1			1		1
1590	1	(1)		1(1)		1(1)
1591		1		1		1
1592						
1593	(1)	(1)		(2)		(2)
1594						
1595	1	1		2		2
1596						
1597		4(1)		4(1)		4(1)
subtotaal	4(1)	7(3)		11(4)	1	11(4)
1598		1(1)		1(1)	1	2(1)
1599		2(1)		2(1)	4	6(1)
1600	1	1(1)		2(1)	2	4(1)
1601		(1)		(1)	3(2)	3(3)
1602	1	2		3	1(2)	4(2)
1603					1(2)	1(2)
1604					3(8)	3(8)
1605					2(3)	2(3)
1606					2(1)	2(1)
1607		2		2	2(4)	4(4)
onbekend					1	1
subtotaal	2	8(4)		10(4)	22(22)	32(26)
1608	2		1	3	1(5)	4 (5)
1609	2	1(1)	1	4(1)	2(1)	6 (2)
1610		(1)	1	1(1)	3(4)	4 (5)
1611	2(1)	2(1)	1	5(2)	3(1)	8 (3)
1612	2			2	3(2)	5 (2)
1613	1	(2)	1	2(2)	1(1)	3 (3)
1614		(1)	1	1(1)	3(3)	4 (4)
1615	(1)	1(2)		1(3)	3	4 (3)

	<i>Nederlands</i>	<i>Frans</i>	<i>Duits</i>	<i>Subtotaal</i>	<i>Engels</i>	<i>Totaal</i>
1616	5(1)	1		6(1)	1(2)	7 (3)
1617	4(8)	1(1)		5(9)	1(3)	6(12)
1618	4(1)			4(1)	6	10 (1)
1619	1(1)	(1)	1	2(2)	3(2)	4 (4)
1620	10	(2)		10(2)	3(3)	13 (5)
1621	11(3)			11(3)	3(4)	14 (7)
1622	11(3)	1		12(3)	3(1)	15 (4)
onbekend	(1)			(1)		(1)
subtotaal	55(20)	7(12)	7	69(32)	39(32)	108(64)
Totaal	61(21)	21(19)	7	90(40)	61(54)	151(94)

Tabel 2

Aantal uitgaven van Nederlandse gereformeerde geschriften en van in het Nederlands vertaalde Engelse theologische werken, 1600-1699

	<i>Ned. werken</i>	<i>Vert. Eng. werken vgl Van Lieburg</i>	<i>Vert. Eng. werken vgl Scho-neveld</i>
1600-1624	272 (80)	100 (74)	90 (61)
1625-1649	335 (230)	68 (58)	73 (51)
1650-1674	579 (370)	277 (338)	182 (190)
1675-1699	551 (308)	79 (67)	80 (62)
Totaal		524 (537)	425 (364)

De getallen hebben betrekking op de aantallen eerste drukken. De getallen tussen haakjes zien op de aantallen herdrukken.